

Syntax

Wright (2002: 10, 31) upozorňují, že změny postupují v různých jazykových plánech různou rychlostí. Syntax patří mezi oblasti, kde k nim dochází **nejpomaleji**.

Wright (2002: 10, 186 et passim) píše, že na rozdíl od hláskosloví **nebrání změny v syntaxi často porozumění a komunikaci**. Také starší formy zůstávají srozumitelnými, ačkoliv bývají postupem času vnímány jako archaické.

Proti hláskosloví a deklinaci byla syntax na okraji zájmu antických gramatiků. To však automaticky neznamená, že se v textech bude objevovat syntax odpovídající mluvené řeči. Pomineme-li skutečnost, že psaný projev není nikdy přesným obrazem projevu mluveného, je třeba počítat i s působením literárních vzorů apod.

Zmíníme se o absolutních konstrukcích, akuzativu s infinitivem, užívání konjunktivu a spojek ve vedlejších větách a o slovosledu.

JMENNÉ KONSTRUKCE

Vývojové tendence směřující k románským jazykům můžeme sledovat zejména u infinitivních konstrukcí. V pozdní latině se také setkáme s různými absolutními konstrukcemi, které se v klasické latině prakticky nevyskytovaly nebo patřily mezi okrajové.

Akuzativ s infinitivem

Latinský akuzativ s infinitivem¹ je sám o sobě zajímavým fenoménem. Ve srovnání s řečtinou se ve své klasické podobě řídil přísnějšími pravidly (viz povinnou přítomnost akuzativu při shodném podmětu infinitivu i řídicího slovesa). I v klasické latině se však vyskytovaly konstrukce, které tato pravidla nerespektovaly (např. *Mihi licet esse otioso*).

Vedle akuzativu s infinitivem existovaly další možnosti vyjádření obsahové oznamovací propozice. Z hlediska lidové a pozdní latiny a vývoje do románských jazyků je nejdůležitější konstrukcí **vedlejší věta s quod**. V klasické latině se vyskytovala pouze po některých typech predikátů (tzv. *verba affectuum*), ale postupně se začala rozšiřovat i k dalším typům.

V pozdně latinských textech se vyskytují vedle sebe obě konstrukce. Užití jedné či druhé možnosti však není zcela nahodilé. Podle Hermana (1997: 107) se věta s *quod* objevuje v případě, že následuje po řídicím predikátu.² Akuzativ s infinitivem může naopak stát před predikátem i za ním beze změny významu. Četnost výskytu konstrukce s *quod* a akuzativu s infinitivem je u jednotlivých autorů různá. Herman (1997: 107) uvádí, že zatímco v 3.-6. stol. se na 10 akuzativů s infinitivem objevuje 1 věta s *quod*, po pádu impéria počet vět s *quod* prudce stoupá. V textech ze 2. pol. 1. tis., které jsou silně ovlivněny lidovou latinou, již věty s *quod* převažují.

Kuriózní je případ Augustinových *Confessiones*. Při popisu doby po obrácení stoupá podíl vět s *quod* ve shodě s autorovým přesvědčením o nutnosti přiblížit jazyk obyčejným lidem.

Na šíření věty s *quod* se mohlo podílet více faktorů. Podle Harrise (1978: 220) byla vážnou nevýhodou akuzativu s infinitivem **neschopnost infinitivu vyjádřit modální a vidové významové odstíny**. Roli sehrálo podle něj i to, že ostatní typy obsahových vět používaly až na výjimky spojkové vedlejší věty. Proti akuzativu s infinitivem byla **věta s quod „průhlednější“ a jednoznačnější**. Předpokládá se rovněž **vliv řeckého ὅτι „že“**, které se v řečtině mohlo použít i tam, kde v klasické latině stál akuzativ s infinitivem (např. po slovese „řít“). Nešlo však o prosté převzetí, spíše o posílení pozice vedlejší věty s *quod*.

¹ Stranou ponecháváme nominativ s infinitivem, který však s akuzativem s infinitivem těsně souvisí.

² Výjimkou může být předřazení věty, která je silně zdůrazněna, srov. „Že ten film začali dávat už včera, tak to teda nevím.“

Podle Hermana (1997: 107) mohly šíření věty s *quod* napomoci i určité změny ve slovosledu, zvláště vyšší počet sloves uvnitř věty. Tím přibýlo pozic „za slovesem“, kde se věta s *quod* mohla uplatnit.

Věta s *quod* vytvářela už v klasické latině spojnicí s důvodovými větami (srov. „chválím tě, že“ a „chválím tě, protože“). Důsledkem toho je pronikání důvodových spojek *quia* a *quoniam* do obsahových vět oznamovacích.

V románských jazycích vedlejší věta akuzativ s infinitivem téměř úplně vytlačila. Románské spojky (např. šp. *que*, it. *che*) pocházejí z některého tvaru od základu *qu-*. Tyto spojky mohou mít řadu významů a často jsou součástí různých složených spojek typu šp. *porque* „proč“.

Infinitiv po předložce

Na jedné straně infinitiv ustupuje v konstrukci akuzativu s infinitivem, na druhé straně se stává součástí nových konstrukcí s předložkami. Infinitiv se postupně začal uplatňovat tam, kde klasická latina užívala gerundium či supinum. Místo *ad cantandum* se tak občas můžeme setkat s *ad cantare* atd.

V románských jazycích existuje množství různých infinitivních konstrukcí. Nelze tedy mluvit o tom, že by infinitiv a jmenné tvary slovesné byly neproduktivní. Došlo spíše k přeskupení a přetvoření systému.

Absolutní konstrukce

Také absolutní konstrukce patří mezi prvky, které nebyly progresivní. Dnešní románské jazyky sice mají absolutní konstrukce, ty jsou ale omezeny na psaný projev a ani tam se příliš často nevyskytují. Pro studium pozdní latiny jsou však důležitější staré fáze románských jazyků. Ve staré francouzštině se např. vyskytoval akuzativ absolutní, ale po redukci pádů na jeden nebylo možné konstrukci odlišit, a proto téměř zcela zanikl. Zbylo pouze několik ustrnulých forem typu *Dieu aidant*.

Očekávali bychom, že se trend ústupu absolutních konstrukcí bude projevovat v pozdně latinských textech. Opak je pravdou. Během prvních staletí našeho letopočtu **vzrůstá obecně užívání participií v textech**. Předpokládá se zde i vliv řečtiny, zejména bible a jejích překladů.

Absolutních konstrukcí je doložen velký počet. Vedle ablativu absolutního se však objevuje také **akuzativ a nominativ absolutní, smíšené konstrukce** (např. ak. + abl.) a **samostatná participia na -to**. Příklady:

- akuzativ absolutní: *in hoc loco ubi sanctus melchisedec, aduenientem sanctum Abraam, hostias Deo puras primus optulit* (Itin. Eg. 14, 2).
- nominativ absolutní: *benedicens nos episcopus, profecti sumus* (Itin. Eg. 17, 7).
- smíšená konstrukce: *acceptis ab Eiegio quingentos in munere aureos* (Fred. 96, 18)
- participium na -to: *Caecina comperto uanam esse formidinem* (Tac. Ann. 1, 66); *comperto quod homines essent sine litteris et idiotae* (Vulg., Act. 4, 13)

Častěji se také setkáme s „porušením“ podmínek pro použití absolutních konstrukcí, člen konstrukce je např. předmětem či podmětem slovesa ve větě. S takovými případy se lze setkat i v klasické době. Někteří autoři si v užívání absolutních konstrukcí vysloveně libují a vytvářejí bizarní struktury, jejichž význam se někdy hledá jen velmi obtížně.

Akuzativ absolutní se pravděpodobně vyvinul ze spojení předmětu v akuzativu se spojitým (predikativním) participiem. Nominativ absolutní je méně častý než ablativ a pochází nejspíše také ze spojitého participia.

Z některých participií se vyvinuly předložky. Příkladem může být šp. *durante* „během“ a *excepto* „kromě“. Příkladem vyvíjející se předložky může být *filiū quattuor excepto filiabus* (Greg. Tur. Franc. 5, 14).

Jaká byla situace v mluveném jazyce, nelze přesně zjistit. Absolutní konstrukce se ve větší míře pravděpodobně nepoužívaly. Domnívám se, že tomu tak bylo i v klasickém období.

VEDLEJŠÍ VĚTY

Mýtus o neoblíbě hypotaxe

V některých příručkách o lidové latině se uvádí, že lidová latina dávala přednost parataxi. Obliba parataxe, respektive neobliba hypotaxe se vysvětluje tendencí zjednodušovat syntax a odkazem na afektivní charakter „lidového“ jazyka.

Je pravda, že v některých lidově latinských textů se skutečně setkáme s parataxi tam, kde se v klasické próze obvykle používá hypotaxe. Užívání parataxe „místo“ hypotaxe však není nic neobvyklého ani v **moderních jazycích**. Je to běžné zvláště v **citově zabarvených výpovědích** typu: „Ještě jednou to uděláš a nařežu ti.“ Neznamena to však, že by pro mluvčího byla věta „Jestliže to ještě jednou uděláš, nařežu ti“ příliš komplikovaná. Výběr mezi oběma možnostmi je založen na pragmatickém hledisku, tj. na tom, co se hodí pro tu konkrétní situaci.

Podobný stav lze předpokládat i pro latinu. Použití parataxe z afektivních důvodů neznamena, že by hypotaxe ustupovala do pozadí. **Proti** názoru o neoblíbě hypotaxe svědčí **expanze vedlejších vět s *quod*** místo akuzativu s infinitivem a **vývoj románských jazyků**, kde se hypotaxe velmi dobře zachovala, jen došlo k některým změnám v užívání spojek, konjunktivů apod.

V případě Plauta se parataxe vysvětluje také tím, že se jedná o zachycení starších vývojových fází jazyka. Předpokládá se totiž, že hypotaxe se vyvinula z parataxe. Roli však mohla sehrát i afektivita a potřeba zachovat určité metrické schéma.

Konjunktiv ve vedlejších větách

Problémem konjunktivu, se kterým se musíme v latině neustále vyrovnávat, je jeho dvojitá funkce. Ve větách hlavních má konjunktiv modální rysy, zatímco ve větách vedlejších osciluje mezi vyjádřením modálních významových odstínů a mezi pouhým vyjádřením gramatického vztahu podřízenosti věty vedlejší. Moderní výzkum konjunktivu v různých jazycích potvrzuje mínění římských gramatiků, že primární funkcí konjunktivu je vyjádření syntaktických vztahů.

V lidové a pozdní latině zůstala zachována opozice indikativu a konjunktivu. Došlo pouze k některým posunům, nikoliv k ústupu konjunktivu, jak se soudilo dříve. Způsob používání indikativu a konjunktivu je odlišný u jednotlivých autorů, některé texty nevykazují žádné inovace, jinde se objevuje indikativ místo konjunktivu nebo naopak.

V pozdně latinských textech se ve vedlejších větách setkáváme také s perifrastickou konstrukcí *debere* + infinitiv, která explicitně vyjadřuje modální odstín konjunktivu.

Mezi nejvýznamnější tendence patří nahrazování konjunktivu indikativem v nepřímých otázkách. Důležitý je také způsob uplatňování souslednosti časové.

Nepřímé otázky

Užívání způsobu v nepřímých otázkách prošlo zajímavým vývojem. Nastíháme si ho alespoň v bodech.

- **Archaická latina:** běžně se užívá **indikativ**, **konjunktiv** pouze ve **speciálních případech** (např. rozvažovací konjunktiv). V Plautově díle stojí např. v protikladu otázka na skutečnost (...*quid vis facere fac sciam* „Řekni mi, co chceš udělat.“) a otázka rozvažovací (*quid agam nescio* „Nevím, co mám dělat.“) Už u Plauta se však konjunktiv šíří i do ostatních vět, např. *scio iam quid velis* „Už vím, co chceš.“

- **Klasická latina: konjunktiv** podle souslednosti je **normou**, objevuje se však občas i indikativ (např. po *si* ve spontánním jazyce nebo v případě smíšení vztažné a tázací věty: *dicam quod sentio + quid sentiam > dicam quid sentio*).
- **Poklasická a pozdní latina:** znovu se objevuje ve **větší míře indikativ**, na čemž se podílel vliv křesťanského jazyka ovlivněného řečtinou a mluvené latiny. Výběr mezi indikativem a konjunktivem je ovlivněn také stylistickým hlediskem. Částečně se vrací situace z archaické latiny, kdy se konjunktiv užíval jen ve specifických případech.
- **Románské jazyky:** z celkového pohledu lze říci, že **převládá indikativ** (s výjimkou italštiny, kde je konjunktiv známkou vysokého stylu). Ve staré španělštině a francouzštině se sice konjunktiv objevuje, ale pouze v některých případech (např. při vyjádření pochybností či nejistoty mluvčího).

Situace v pozdně latinských **textech** není jednoznačná, jako v ostatních případech se setkáváme i zde s **velkou variabilitou**. Jednotlivé případy mohou být pouze výsledkem oscilace v přechodném období a nemusí být způsobeny jinými, např. významovými důvody. U Řehoře z Tours se např. objevuje po slovese *narrare* jak indikativ, tak konjunktiv: *quid exhibeant narrant* (Mart. 47) x *narravit...qualiter meruit* (Hist. Fr. 2, 30).

Také v případě indikativu v nepřímých otázkách se mohl projevit podpurný vliv řečtiny.

Souslednost časová

V pozdně latinských textech se vyskytují také odlišnosti v používání konjunktivu vzhledem ke klasické souslednosti. V důsledku stírání rozdílů mezi *i* a *e* v některých pozicích může mít **konjunktiv imperfekta stejnou podobu jako konjunktiv perfekta**, viz *amarem – amarim, legerem – legerim*.

Zmatek mezi těmito vokály je dobře patrný v rukopisech díla Řehoře z Tours, kde se setkáváme s oběma variantami buď ve stejném rukopisu nebo v různých rukopisech. Podobně v *Itinerarium Egeriae* jsou případy vysvětlitelné nejpravděpodobněji záměnou *i* a *e*, např.: *Ipsam ergo uallem nos transuersare habebamus, ut possimus montem ingredi* (2, 1).

Je doložena také tendence užívat ve větách účelových, účinkových a obsahových s *ut* konjunktiv přítomného času pro děj obrácený do budoucnosti nebo pro všeobecně platný děj i po minulých časech. Konjunktiv imperfekta se však vyskytuje nadále i v těchto typech vět.

Krise systému souslednosti byla vyřešena tím, že se ve funkci konjunktivu imperfekta začal užívat konjunktiv plusquamperfekta, který měl výraznou koncovku (*-issem,...*) a odlišoval se jednoznačně od ostatních tvarů. Příležitostně se ostatně konjunktiv plusquamperfekta objevuje místo konjunktivu imperfekta i v klasické latině. V pozdně latinských textech můžeme najít řadu příkladů: *hortatus...Iohannes ut dignum fructum fecissent paenitentiae* (Lucif. Athan. 2, 4); *ita caput elisit ut uix uiuens erigi potuisset* (Greg. Tur. Mart. 19).

Spojky ve vedlejších větách

Z četných latinských podřadících spojek se jich do románských jazyků zachovalo pouze několik: *quod* (příp. jiná forma od téhož základu), *quando*, *quomodo* a *si*. Zároveň však vznikly nové **složené spojky** a **spojková syntagmata** typu šp. *porque*, it. *perche* „protože“; šp. *para que* „aby“, šp. *aunque* „ačkoliv“. Často se v nich objevuje spojka pocházející z *qu-* (šp. *que*, it. *che*).

V pozdní latině se také vyskytují různá spojková syntagmata, např. kauzální *per id quod* nebo časové *interim quod* „zatímco“, *mox quod* „jakmile“. Souviselo to také s expanzí *quod*, která vyžadovala upřesnění, o jaký typ vedlejší věty se jedná.

Nadále se běžně používají i klasické latinské spojky, některé z nich však fungují trochu jinak než v klasické latině. V pozdně latinských textech se někdy např. objevuje **dum**

s konjunktivem jako **synonymum ke *cum historicum***. Dochází také k rozrůzněni v rámci trojice spojek *dum, donec, quoad*. Od 4. stol. *dum* vyjadřuje vždy **současnost**, kdežto *donec* (zřídka *quoad*) **následnost**.

V **obsahových větách tázacích** se ve významu „zda“ nakonec prosadila spojka *si*. Výchozím bodem pro tázací *si* byla významová blízkost některých obsahových vět tázacích s větami podmínkovými (viz české „ptám se, jestli to uděláš nebo ne“), např. konstrukce *uidere si, dicere si*. Už u Plauta a Terentia se objevuje tázací *si* po slovesech *videndi, declarandi* a *sciendi*. Jistou roli mohl sehrát i vliv řeckého *εἰ* „jestliže“, „zda“.

SLOVOSLED

Slovosled³ patří mezi důležité charakteristiky jednotlivých jazyků a slouží jako jeden z ukazatelů pro zařazení jazyka do určité skupiny v rámci typologie jazyků.

Typ slovosledu se určuje podle toho, v jakém **pořadí** za sebou následují **podmět (S)**, **přísudek (V)** a **přímý předmět (O)**. Řekneme-li, že nějaký jazyk je typu SVO, znamená to, že ve větě stojí **obvykle** nejprve podmět, pak přísudek a po něm následuje přímý předmět. To neznámá, že by se v daném jazyce nevyskytoval žádný jiný typ slovosledu, např. SOV. Zařazení k typu vypovídá o převažující tendenci v oznamovacích větách. Výsledná podoba slovosledu závisí na řadě faktorů (na typu věty, na důrazu kladeném na určité slovo atd.), a proto z jednotlivých případů nelze vyvozovat obecné závěry.

Pro vývoj latiny a následně románských jazyků je otázka slovosledu rovněž důležitá. Proti latině převládá v románských jazycích typ SVO. Slovosled může být kromě toho také nástrojem pro vyjádření syntaktických vztahů místo pádových koncovek. Z těchto důvodů lingvisté věnovali vývoji slovosledu v latině značnou pozornost.

Poznámka na okraj: tzv. **volný slovosled** rozhodně **neznamená libovolné pořadí slov**. Jasně je to vidět na příkladu češtiny. Proti některým jazykům jsou možnosti uspořádání věty větší, nikoliv však libovolné. Zkuste si přeházet pořadí slov nebo poslouchat cizince učící se česky („Potřebuji udělat to.“ apod.).

Změna?

Často se vyskytuje tvrzení, že slovosled klasické latiny je typu SOV a v lidové a pozdní latině se mění na SVO.

Detailnější studie však ukazují, že je to **velmi zjednodušené** a skutečnosti neodpovídající tvrzení. **Výsledky** rozboru latinských textů jsou navíc ovlivněny i **metodologickým postupem** (berou-li se v úvahu jen věty hlavní nebo i vedlejší, volba autorů a děl atd.). Jednoduchých hlavních vět bez velkého počtu větných členů, které jsou pro zkoumání slovosledu ideální, je v latině poměrně málo. Na slovosled může mít vliv také **stylistický záměr** autora nebo nutnost dodržet **metrické schéma** v poezii.

Slovosled v klasické latině

Při zběžném pohledu do klasických latinských textů zjistíme, že zdaleka ne všechny věty mají slovosled typu SOV. Pinkster (1991a: 206nn.) uvádí faktory, které ovlivňují pořadí slov⁴ a způsobují „odchylky“ od SOV. Patří mezi ně zejména:

- **typ věty:** v rozkazovacích větách se sloveso např. často vyskytuje na prvním místě ve větě a ve vedlejších větách stává sloveso na konci věty častěji než ve větách hlavních;

³ Termín *slovosled* navozuje představu pořadí slov, která však nevystihuje podstatu zkoumaného jevu. Přesnější by bylo mluvit o pořadí konstituentů, které představují stavební kameny věty. S určitými výhradami by se dalo mluvit i o pořadí větných členů.

⁴ Pojem *slovo* pro zjednodušení. Pinkster používá přesnější termín *konstituent*, který obsáhne i víceslovné větné členy, spojky apod.

- **tendence** umisťovat **složitější celky napravo od přísudku** a méně rozsáhlé nalevo: předmět složený ze substantiva a tří přívlastků bude spíše následovat až za slovesem;
- tzv. **funkční perspektiva větná**: známé informace (tzv. **topic** nebo **téma**) se objevují spíše na prvních místech ve větě, kdežto informace nové (tzv. **focus** nebo **réma**) bývají **na konci** věty.

Na slovosled může mít vliv také intonace. O intonaci v latině však nemáme informace. Závěry nelze vyvozovat ani z interpunkce, která se ve starověku nepoužívala a byla později různě doplňována a měněna při opisování textů.

Pinkster (1991a: 212nn.) také vyvrací mínění, že v klasické latině je na prvním místě ve větě většinou podmět. Ukazuje, že se tam často objevují spojky, zájmena odkazující na předcházející větu (např. vztahné *qui* ve významu „a ten“, *ille*, *adeo* apod.) nebo výrazy uvádějící do situace (např. *de his rebus cum ageretur apud Caesarem...*). Kromě předmětu může na prvním místě stát sloveso, a to zvláště v případě, že celá věta představuje novou informaci. V češtině jsou typickým příkladem začátky pohádek „Byl jednou jeden král...“, latinské příklady jsou obdobné, např. *Erant in ea legione fortissimi viri* (Caes., Gal., 5, 44, 1).

Nelze říci, že by klasická latina byla jazykem se slovosledem SOV, i když je to velmi častý vzorec. Vyskytuje se v ní **řada variant** a slovosled se liší také **podle žánrů a autorů**.

Slovosled v lidové a pozdní latině

Snaha vypátrat kořeny vývoje směřujícího k románským jazykům vedla někdy k ukvapeným závěrům. Se změnou na SVO se počítalo už ve 4. století.

Důkladnější výzkum však ukázal, že i pro pozdní latinu je **typická variabilita** a nelze tvrdit, že po r. 400 n. l. byl slovosled SVO, ačkoli se zvýšila jeho četnost. Dokonce ani v merovejských textech nenastává změna a o obsazení jednotlivých pozic ve větě platí v podstatě **to stejné, co pro klasickou latinu**.

Jako typický text s SVO se často uvádělo *Peregrinatio*. Poměrně vyšší výskyt SVO lze v tomto případě však vysvětlit **charakterem textu**.⁵ Při popisu cesty často přináší nové informace, které jsou proto umístěny na konci věty, např. *locum, ubi...montes...faciebant vallem infinitam, ingens, planissima et valde pulchram* (*Itin. Eg.* 1, 1). V citovaném případě může být koncová pozice předmětu navíc posílena jeho délkou ve shodě s tendencí umisťovat dlouhé celky až za sloveso.

Herman (1997: 103–104) uvádí, že pro pozdní latinu je spíše než SVO typický přesun slovesa dovnitř věty. Zvláště v některých textech (*Peregrinatio Egeriae*, *Itinerarium Antonini*) tedy převažují typy SVO a OVS. Je tedy patrný určitý posun, nelze však mluvit o přechodu od typu SOV k typu SVO.

Závěrem zbývá poznamenat, že i v současných románských jazycích je více možností než SVO, ačkoliv to je převažující tendence.

LITERATURA

HERMAN, József. *Vulgar Latin*. Přel. Wright, Roger. University Park (PA): Pennsylvania State University Press, 2000. xiv, 130 s. ISBN 0-271-02001-6.

MOLINELI, Piera. Sequence of tense and mood selection in Late Latin. In *Papers on Grammar V*. Calboli, G. (ed.). Bologna: CLUEB, 2000. s. 123–150.

MOLINELI, Piera. (1998). The evolution of subjunctive (mood and tenses) in subordinate clauses from Latin to Romance. In *Estudios de lingüística latina. Actas del IX Coloquio Internacional de Lingüística Latina. Universidad Autónoma de Madrid, 14-18 de abril de 1997*. García Hernández, B. (ed.). Madrid: Ediciones Clásicas, 1998. s. 555–570.

⁵ Pinkster (1991b: 79nn.).

- PINKSTER, Harm. *Sintassi e semantica latina*. Torino: Rosenberg & Sellier, 1991a. Holand.orig. 1984.
- PINKSTER, Harm. Evidence for SVO in Latin? In *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*. Wright, R. (ed.). London: Routledge, 1991b. s. 69–52.
- VÄÄNÄNEN, Veikko. *Introduzione al latino volgare*. 3 ed. italiana. Bologna : Patron, 1982. 419 s. Testi e manuali per l'insegnamento universitario del latino; 8. ISBN 88-555-0902-0.
- VARVARO, Alberto. (1998). Documentazione ed uso della documentazione. In *La transizione dal latino alle lingue romanze. Atti della Tavola Rotonda di Linguistica Storica, Università Ca' Foscari di Venezia, 14–15 giugno 1996*. Herman, J. (ed.). Tübingen: Max Niemeyer, 1998. s. 67–76.
- WANNER, D. Le subjonctif de subordination en latin vulgaire: Question indirectes et adverbiales temporelles. In *Latin vulgaire - latin tardif II : actes du IIème Colloque international sur le latin vulgaire et tardif, (Bologne, 29 août - 2 september 1988)*. Calboli, G. (ed.) Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1990. s. 249–280. ISBN 3484503017
- WRIGHT, Roger. *A Sociophilological Study of Late Latin*. Turnhout: Brepols, 2002. viii, 389. ISBN 2-503-5133.